

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“
Книга XXXII

ГРАМАТИЧНО ЗНАЧЕНИЕ И ВИДОВЕ ГРАМАТИКАЛИЗАЦИЯ

Вера Маровска

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

GRAMMATICAL MEANING AND TYPES OF GRAMMATICALIZATION

Vera Marovska

The Paisiy Hilendarski University of Plovdiv

Резюме. Обект на изследването е спецификата на граматичните признаци и няколко особени случаи на граматикализация в съвременния български език. Граматичният признак може да се изразява от една морфема; да е категориално нова комбинация от граматични признаци и експлицираща ги комбинация от морфемии; да се диференцират два или повече семантични признака от един общ с минимална формална разлика; да се причисли граматичен признак с намалена функционалност към системата от признаци на нова граматична категория и др.

Ключови думи: граматическо значение, граматически признак, морфологична категория, таксис, перфект, свидетелственост, преизказност, аорист

Abstract. The research paper focuses on the specific character of the grammatical features and some particular cases of grammaticalization in the contemporary Bulgarian language. The grammatical feature could be expressed by one morpheme; it could be a categorically new combination of grammatical features and a combination of morphemes expressing them; two or more semantic features from one common could be distinguished with a slight difference in the form; a grammatical feature with reduced functioning could be added to the system of features of a new grammatical category, etc.

Keywords: grammatical meaning, a grammatical feature, a morphological category, taxis, the Present Perfect (Perfectum), evidentiality, the renarrative mood, aorist

Почти до втората половина на ХХ век приносите на изследователите, пряко или косвено разсъждавали над проблемите на граматикализацията, се състоят най-често в анализ на граматическото значение и отликата между него и лексикалното. Тази материя има място в почти всички съвременни грамматики и трудове по общо езикознание, посветени са ѝ немалко страници, макар и по-често под формата на немногословни дефиниции на граматическата и лексикалната семантика. Семиотичните анализи на очертаната проблематика са по-скоро изключение, но може да бъдат проследени опосредствено в класификациите на видовете знакове. Като работно ще използваме следното разбиране за граматикализацията.

С термина *граматикализация* се назовава формирането на морфемно изразяване на определен граматикосемантичен признак, който именно заради принципа на изразяването си се нарича граматическо значение (становище за естеството на граматикализацията може да се види у Ницолова/Nitsolova 2008, 35–37 и сл.). В последните години терминът *значение* е по-често заменян от *признак*. Еднородните граматически значения, или признаци, са в определени отношения на противопоставяне, в определени опозиции помежду си и представляват структурата на различните граматични категории. Следователно граматическото значение, или граматическият признак, е резултат от осъществен в езиковата история процес на граматикализация¹. Например формирането на определителния член, изразяващ граматическия признак „конкретност“, от показателното местоимение в постпозиция, е една от сравнително новите граматикализации в българския език, която най-вероятно показва типичния за повечето грамемни, ако не за всички, граматикализационен процес, придвижващ езиковата структура от словосъчетание към специализирана морфема (коментар на становищата относно семантиката на морфологичната категория *определеност* : *неопределеност* вж. в Маровска/Marovska 2013). Подходящо е морфемата (морфемите), експлицираща даден семантичен признак, да се определи като формален показател – както на този признак, така и на основаващата се на него грамема, член на съответна морфологична категория².

¹ Често под термина *граматикализация* се има предвид както морфологичното, така и синтактичното експлициране на семантичен признак, който именно заради изразяването си се нарича *граматически признак* или *граматическо значение*. В изследването си имаме предвид само изразяването на признака чрез морфема или комбинация от морфемни на равнище словоформа, вкл. и аналитична. Тоест разсъждаваме върху *морфологизацията* на семантичния признак и именно нея, *морфологизацията*, ще наричаме в тази работа *граматикализация*.

² Грамема е редицата от морфологични форми с еднородно съдържание, член на морфологична категория. Тук няма да правим преглед на съществуващите теории за граматическото значение и граматичните категории, тъй като целта ни е по-различна. Те могат да се проследят в множеството научни трудове с теоретичен характер – на А. В. Бондарко (Бондарко/Bondarko 1976; 1987 и др.), в последната граматика на Ив. Куцаров (Куцаров/Kutsarov 2007 и предишни), както и в по-новите грамматики на съвременния български език. Ще определим обаче позицията, към която се присъединяваме, преди да пристъпим към същността на разсъжденията си, и неминуемо ще цитираме пряко използваните научни трудове.

Нашият интерес в този случай е насочен само към граматичното значение и неговото експлициране; не към граматическата категория като система от най-малко две, противопоставени помежду си еднородни значения с морфологично изразяване (дефиниции за морфологична категория вж. напр. у Дуриданов/Duridanov 1978, 23–35; в цит. трудове на А. В. Бондарко; в граматиките на Ив. Куцаров – Куцаров/Kutsarov 1985; 1998; 2007; Ницолова/Nitsolova 2008 и др.).

Грамматическите значения се отличават от лексикалните не по степен на абстрактност, както много често може да се прочете за тях; отличават се по семиотическата си йерархия. Абстрактността и на граматическите, и на лексикалните значения е безспорна, а и твърде подобна. Лексикалното значение отразява значим признак, символизиращ назованото чрез думата явление. Този избран за символ семантичен признак е различен в различните езици, дори и относно едно и също понятие. Така напр. в български съществителното *маса* – „мебел от бита на човека, върху който могат да се поставят различни предмети“ – е заето от румънски и логиката на назоваването е съотнесена с факта, че върху масата се поставят нещата, с които се храним; думата има коренна морфема, свързана с „ям, ядене“ (срв. с италианското *mangare*, френското *manger*, вероятно *манджа* „нещо, приготвено за ядене“. В българския език функционира също словообразователно свързаната с този лексикален ред дума *менза* „студентски (а и друг вид) стол; място, където може да се храниш“ и т.н.). В романските езици думата за предмета „маса“ е с корен, назоваващ структурен детайл от него, а именно – хоризонталната плоскост, обикновено дъсчена (*tabula, table*; в български също има дума *табла* в см. „поднос“). Описаните мисловни процедури свидетелстват за анализ на структурата и функциите на назоваването явление и абстрактно и символично именуване чрез избиране на един, по-рядко 2–3 елемента от тях. Разликата между този вид значение и граматическото е в това, че лексикалното значение е име, название на явление от света, от сферата на човешкото познание; то е име от, условно казано, първи ранг, от първо равнище, то е първично и основно, независимо че може да бъде същинско име (при съществителните) или название на комплекс от признаци и явления (както е при останалите пълнозначни части на речта) (за семантиката и функциите на частите на речта вж. Маровска/ Marovska 2013, 83–107).

Грамматическите значения са второравнищни признаци, които се конкретизират и функционират само на базата на подходящо лексикално значение. Те се изразяват от морфема, която се присъединява към лексикална основа (или към други граматически морфемии и съвместно с тях – към лексикална основа), и функционира единствено чрез нея и за нея. Грамматическото значение се осмисля на базата на основата, към която е присъединено чрез формалния си показател, тъй като нерядко, вследствие от различен исторически развой и различни етимони, се формират еднакви в материално отношение знакове, но с различна граматическа функция: напр. *И* към адективна основа и предчленна морфема е свързано етимологично с анафоричното местоимение – *хубавИят*; *И* към субстантивна основа означава *множественост* – *новостИ*; *И*

към глаголна основа е аористна тематична гласна – нос *И(ха)*. Тоест с известна условност може да се каже, че лексикалното и граматическото значение се различават по-скоро по своята знаковост, а не по своеобразието на семантиката си; различават се в плана на изразяването, а не в плана на съдържание. Всеизвестно е, че в семантично отношение много граматически значения (не казваме всички, защото не сме провели съответно проучване, но вероятно е именно така) съответстват на определени лексеми, често наречия – напр. *И* в *книгИ* е семантично равностойно на наречието *много*; *женаТА = ТАЗИ жена*; *рисуваМ = АЗ рисува(м)*; *хубавА* = женскородово явление, което притежава признака „хубост“ и т.н. (по тези въпроси вж. и Буров/Вуров 2004, 75–81). Някои граматически морфемии са етимологически свързани с посочената лексема, но други нямат нищо общо. В смислово отношение и лексикалното, и граматическото значение са абстрактни и условни признаци на явленията и отношенията в природата и обществото, които хората са осмислили като значими феномени и затова ги отразяват чрез езиковите знакове. Лексикалното отразяване е именуване на една (при съществителните) или няколко същности (при другите изменяеми думи) чрез звукова комбинация, реализирана от една или повече смислови единици (морфемии), свързани помежду си по законите на езика. Лексикалното значение е първоравнищно и основно за автономния езиков знак дума, то е сред основанията на евентуалния комуникативен процес, който обслужва (по тези въпроси вж. напр. Ницолова/Nitsolova 2008, 15–16). Граматическите значения имат следните характеристики:

1. Граматическото значение в йерархично отношение е „свърхлексикално“, то се реализира само и единствено ако е надстроено над определена лексикална основа, която го „стабилизира“ смислово, когато изразяващата го материална комбинация е омонимична (вж. примера с морфема *-И*);

2. Граматичното значение се експлицира от морфема или морфемна комбинация на равнище форма на думата, вкл. и аналитична (т.е. при постоянна лексикална основа и без контекст);

3. Разликата между двата типа значение – лексикалното и граматическото, се проявява и на знаково равнище в диференцирането на словните основи на лексикална и граматически заради тяхното контактено позициониране спрямо корена на думата съответно вляво (лексикалните морфемии) и вдясно (граматическите). Този семиотичен факт потвърждава принципното различие между семиозиса в двата случая. Граматическите морфемии експлицират различни характеристики на лексикалната основа, към която се прилепят; те никога не се вмъкват между лексикалните морфемии, тъй като са признаци на основата като цяло.

4. Нерядко като важна характеристика на граматическото значение се определя неговата задължителност за частите на речта, на които е присъщо. Приемането на този критерий е свързано с отношението към понятието нулева морфема. То изразява възможността определена лексикална основа да приеме морфема формален показател на дадено граматическо значение. И когато такава морфема отсъства в реализирана граматическа форма, приема се, че тя е с „нулева“ морфема, във формата е налице „значаща нула“ (напр. *нов* има

2 нулеви морфема – за род (защото е в опозиция с *новА* и *новО*) и за число (в опозиция с *новИ*, т.е. *нов Ø Ø*). Цитирайки В. А. Плунгян, Ст. Буров говори за „частична задължителност“ и обяснява причините за редица несъответствия, резултат от несъвместимост на лексикалното и теоретично съответстващите му граматически значения (Буров/Вуров 2004, 78–79).

5. Някои езиковеди смятат за граматикализирани само синтетичните форми, докато аналитичните квалифицират по-скоро като синтактични конструкции с ранг на словосъчетания. Предпазливо се отбелязва обаче възможността за разширяване на това виждане до приемане за граматикализирани на случаите, при които спомагателните глаголи и частици, участващи в образуването на формите, имат задължителна контактна позиция. Наличието на множество аналитични граматически форми в българския език обаче, които не отговарят на подобно условие, ни налагат неприемането на такъв показател. От значение са по-скоро лексикалното десемантизиране на спомагателните глаголи в рамките на аналитичните граматически форми и началният процес на придвижване от пълнозначен глагол към само граматически значеща частица (както е при *ще* от старобългарския глагол *хѣтъти*). В българския език изискването за контактно позициониране на елементите, изграждащи формално единицата, не е изпълнено. Срв. напр. елементите на аналитичната повелителна форма *нека да висне* в стиха: **Нека спомен люти от дни на позор да висне** *кат облак в наший кръгозор*... (Ив. Вазов).

В логическо отношение граматическото значение (или граматическият признак) се осмисля на принципа на своето отрицание и възможността на лексикалната основа да го експлицира (чрез приемане на морфемата формален показател) или да не го експлицира (ако не приеме тази морфема): типът *столОВЕ* : *стол*; *рисуваМ* : *рисува*; *хубостТА* : *хубост* и т.н. Разбира се, структурата на еднородните противопоставяния (наричани морфологични категории) може да бъде и по-сложна, ако са налице повече от две еднородни граматически значения (или грамемите – за структурата на морфологичните категории в новобългарски вж. напр. у Куцаров/Kutsarov 2007, 24–39). При рода на имената например признаците с родов характер са три – мъжки, женски и среден род; така е и при лицето на глагола – първо, второ и трето лице. При два и повече еднородни граматически признака (или граматични значения – т.е. отговарящи на гореописаните две изисквания), единият обикновено не се експлицира от специален знак морфема, а се изразява на принципа на противопоставянето на другите два, реализирани чрез определени морфемите (типът *хубав* : *хубавА* : *хубовО*; *рисува* : *рисуваМ* : *рисуваШ*).

Използвайки теорията на морфологичните категории на А. В. Бондарко (вж. цит. в началото на статията), можем да обобщим, че броят на грамемите на една категория винаги включва една немаркирана, докато всички останали са маркирани с определен морфологичен знак, който е техният формален показател. Немаркираната грамема се осмисля като „непризнак“ в зависимост от признака, на който е противопоставена. Напр. *пише* : **НЕКА** *пише* = *неповелителност* : *повелителност*; *пише* : **ЩЕ** *пише* = *неследходност* : *следходност*; *пише* : *пишеШ* = *нелице (3-то лице)* : *второ лице*; *пише* : *пишеЛ* = *неп-*

реизказност : *преизказност* и т.н.³ Разглеждайки тези корелации, неактуален остава въпросът, че *пише* например е едновременно и знак за безусловност, не-първо лице, невторо лице, неминало и небъдеще време, непреизказност и т.н., т.е. притежава редица нулеви морфемни. В така наречената немаркираност, в наличието на немаркирана грамема, член на всяка морфологична категория, се проявява езиковата икономия като основен структуроопределящ принцип на естествения език.

Въпреки подобие то между семантиката на лексикалната основа, на граматическата морфема или лексикално-граматическия разред (без да се игнорират функционално-семиотическите различия между тях), семантичната структура на тези явления може да се анализира задълбочено и това би било принос в нейното опознаване. Нашето внимание в тази работа обаче е насочено към особеностите на тяхната формализация и вследствие от това различаваме редица интересни случаи. В последната си граматика Ив. Куцаров пише, че „някои учени отбелязват степени на граматикализация. В тази светлина лексико-граматичните разреди показват най-ниска степен на граматикализация, лексикално-граматичните категории – по-висока, а морфологичните категории – най-висша степен на граматикализация“ (Куцаров/Kutsarov 2007, 41).

От гледна точка на особеностите на граматикализацията, които се проявяват в различни типове формализация на граматическия признак в рамките на морфологичните категории, ще изразим известни резерви относно оценяването на лексико-граматичните разреди като първа степен на граматикализация. Според нас „степен на граматикализация“ – без значение ниска или висока – означава, че процесът е в развитие и по-ниската степен ще се превръща постепенно в по-висока, че граматикализацията ще се доразвие и посоката на това развитие е ясна, а граматикализационната тенденция – потвърдена от езиковите данни. Както е например при вида на глагола. Развитието на граматикализацията при вида е потвърдена от множество факти, на първо място от разширяването на третото спрежение в новобългарски, при което се реализират глаголни лексеми, корелати по вид на префигираните свършени глаголи (*прочета* : *прочитам*, *дочета* : *дочитам*; *разчета* : *разчитам* и т.н.) – особеност, която е абсолютизирана още от Ю. С. Маслов чрез квалификацията на категорията вид като морфологична (а и може да се види в редица съвременни изследвания – напр. Лазарова/Lazarova 2002; Куцаров/Kutsarov 2007, 52–53). При лексикално-граматичните разреди не е така. Тенденция към превръщането им в морфологични категории не се забелязва. Те имат относително универсален характер – едни и същи от тях са специфични за повече от един език (срв. напр. *преходност*, *възвратност*, собствени и нарицателни съществителни и т.н.) и може би са по-скоро особености на номина-

³ Именно в такива случаи е налице форма с т.нар. *нулева морфема*. Ние предпочитаме да не употребяваме този термин, защото ни се струва излишно усложняване на анализираната материя. Ще говорим просто за наличие или отсъствие на морфема (морфемни) формален показател на определен граматически признак.

цията, на лексикалната семантика, вследствие от което тя проявява, както се нарича в традиционната граматика, лексикалносемантична несъотнесеност към конкретен граматичен признак (или признаци). Спецификата на семантичната особеност, основа на лексикално-граматичния разред, е сравнима и твърде подобна на всяка друга елементарна семантика – било лексикална, било граматическа. Тя е недостатъчна обаче, за да се прояви в реализацията на специфичен набор от граматични категории, което е типично за частите на речта⁴. Тя достига само за да се формира словна класификация в рамките на една отделна част на речта, каквато всъщност представлява разредът⁵.

Така че, струва ни се, лексикално-граматичните разрези твърде условно могат да се окачествят като степен на граматикализация, пък било и най-ниска. В семантично отношение обаче могат да се анализират, за да се докаже семантичното сходство между тях, лексикално-граматичните и морфологичните категории.

За прегледност, ще подредим етапите на граматикализация, която се наблюдава в българския език, и ще упоменем най-характерното проявление на всеки отделен тип:

I. Явленията, най-близки в семантично отношение до граматическите признаци, са значенията на лексикално-граматическите разрези.

II. Степени на същинска граматикализация:

1. Лексикално-граматични категории – род на имената, вид на глагола и др.
2. Морфологични категории. Видове граматикализация:
 - А) Един граматичен признак се изразява от една морфема; или евент. от обща морфема за два, исторически свързани граматически признака (както е при *лице* и *число* на глагола) – напр., освен споменатите *лице* и *число* на глагола, също така и *число* на имената, *определеност* : *неопределеност*, *род* на прилагателните и причастията и др.;
 - Б) Граматическият признак представлява комбинация от два други признака и се изразява съответно от двете съответстващи им морфемии – така е напр. при маркираните грамемии на глаголната категория таксис;
 - В) Към напредналата граматикализация на един семантичен признак, по подобие на ситуацията в други езици, започва да се реализира друга граматикализация в посока към формиране на еднороден граматически признак – такава е граматикализацията на *един* като формален показател на значение, еднородно на значението на определителния член „конкретност“ (*определеност*), а именно „определеност от страна на говорещия“ (*едностранна определеност*), за

⁴ Критерий за диференциране на отделна част на речта е тя да се отличава от всички останали по наличие / отсъствие на поне една граматична категория; само при това положение е налице достатъчно голяма лексикално-граматична разлика между отделните групи думи и отнасянето им към различни части на речта е мотивирано (по тези въпроси вж. напр. Маровска/Markovska 2013, 83–107).

⁵ Второто изискване за наличие на отделна част на речта е в словната група да има първични думи, макар и малък брой.

разлика от тази на определителния член, която е „определеност и за говорещия, и за реципиента“, т.е. *двустранна определеност*.

Г) Една граматическа форма и съответстващият ѝ признак се осмислят в различни варианти и стават представителни за различни граматични парадигми (т.е. от един се формират няколко граматически признака; от една форма, на базата на един и същ формален механизъм, се образуват няколко типа форми) – напр. в български от парадигмата на перфекта се формират още две: на *преизказността* и на *дистантния таксис* (умозаключителните форми)⁶;

Д) Случайна, произволна форма се присъединява към определена система от граматически форми с еднородни признаци, приемайки признак, еднороден, но противостоящ на техните – така е при включването на *аориста* в системата на морфологичната категория време.

Ще характеризираме накратко споменатите явления, за да обясним причините, поради които ги квалифицираме като предпоставки за граматикализация (1 и 2) и разновидности на същинската граматикализация (всички останали).

1. Лексикално-граматичните разрези се основават на семантични своеобразия, които се родят с граматическите признаци, но за разлика от тях не се експлицират морфологично. Затова, от позициите на А. В.-Бондарковата теория на морфологичните категории Ив. Куцаров ги дефинира като явления с план на съдържание, но без план на изразяване (вж. напр. Куцаров/Kutsarov 1998, 307–308). В смислово отношение обаче лексикално-граматичният разред съответства в пълна степен на граматическите признаци. Едва ли може да се посочи съществена разлика между значението *преходност* и граматическите признаци *пасивност*, *предходност* или *повелителност* например (освен логико-философски и семиотически, разбира се, но те са обвързани с изразяването и функционалността им). *Преходността* обаче не се експлицира пряко, както граматическите значения – и споменатите, и всички останали. Експлицирането на *преходността* е опосредствано, индиректно; то се проявява в невъзможността на непритежаващите този семантичен признак лексеми да изразяват морфологично *пасивност*, а в синтактичен план – да имат преки допълнения.

Лексикално-граматическа отлика наблюдаваме например и при качествените и относителните прилагателни. За разлика от качествените, относителните не могат да изразяват морфологично степени на интензивност на признака, посочен от лексикалната основа – затова не се степенуват.

Съществителните собствени по изначална функция и предназначение (да бъдат индивидуални имена) са максимално конкретни и определени, тъй като са средство за открояване на единични обекти. Затова те не се членуват и следователно не изразяват морфологично признака *конкретност*, *определеност*.

⁶ За дискусията таксисна или модална грамема е *пишел е*-парадигмата вж. напр. Куцаров/Kutsarov 1994; Маровска/Marovska 2000.

Фактически лексикално-граматичните разреди се основават на несъвместимост (или съвместимост, ако имаме предвид противоположния клас думи, напр. непреходни : преходни глаголи; качествени и относителни прилагателни и т.н.) между определени семантични признаци – собствените съществителни са индивидуални имена и функционално са пределно конкретни, определени; допълнителна морфологична *определеност* е безсмислена. Непреходните глаголи назовават процеси, които изискват задължително активност от страна на глаголното лице. Следователно изразяването на признака *пасивност* от тях, било в рамките на страдателното причастие, било чрез конструкцията с пряко допълнение, е нелогично и затова – невъзможно. Лексикално-граматичните разреди посочват определена семантична несъвместимост между граматически признаци, което се проявява в невъзможността им да образуват определени граматически форми. Това от своя страна е проява на „неподвластност“ спрямо съответната морфологична категория в пълна степен. Лексикално-граматичните разреди обаче все пак са съотносими към поне една от нейните грамеми, макар да нямат формоизменение в рамките на тази морфологична категория (в смисъл, че непреходните глаголи са по-скоро деятелни, а не че нямат изобщо залог; относителните прилагателни са в положителна степен, нарастване на качеството при тях е невъзможно и затова нямат сравнителна и превъзходна степен и т.н.; съществителните собствени са пределно определени и конкретни единични имена, затова не се членуват, не образуват форми за множествено число; при изпълнението на някои функции част от тях все пак могат да образуват споменатите форми: *Родопите, байганьовци* – форми за мн.ч.; *Пшеничката, Рачко Пръдлето* (членувани форми; псевдоними от произведения съотв. на Елин Пелин и Ив. Вазов).

2. Следваща стъпка в процеса на граматикализация са лексикално-граматичните категории. Те се основават на семантични признаци, които при някои от частите на речта, за които са присъщи, се изразяват на равнището на думата, а не на равнището на нейна словоформа. Такива са родовите значения при съществителните имена. Причината е в своеобразието на лексикалната семантика на съществителните и свързаните с нея функции (подробности вж. в Маровска/Marovska 2013, 87–90). Тясната връзка между рода на съществителните и родовите морфемни при останалите думи определения (прилагателни, редни числителни, местоимения, причастия) се основава на предвидим критерий с количествен характер: преобладаващият завършек на женскородовите съществителни е *-а/-я*, затова морфемата, експлицираща женски род в структурата на граматическата форма на всички останали думи определения, е именно *-а/я*. Така е и при среднородовата флексия *-о*. Освен при съществителните, при всички останали изменяеми думи родът е морфологично експлицирано значение, т.е. признак с напълно граматикализирано изразяване.

Подобно е положението и при вида на глагола. В опозицията между перфективите и произведените от тях чрез имперфективизиращи морфемни вторични имперфективи разликата е морфологична – не е случаен фактът, че Ю. С. Маслов абсолютизира именно това противопоставяне и говори за вида като за морфологична категория (Маслов/Maslov 1955; 1959). Противопоставянето между първичните имперфективи и перфективите обаче винаги носи

и лексикалносемантична разлика и по тази причина видът се квалифицира като лексикално-морфологична категория.

Можем да обобщим следователно, че лексикално-морфологичните категории са дефективни морфологични категории, чиито граматически признаци при част от лексемите, за които са присъщи, се изразяват на равнище дума, докато при останалите противопоставянето има морфологичен характер.

3. Разнообразно е проявлението на морфологичното изразяване дори и в случаите на пълна граматикализация. За пълна степен на граматикализация може да се говори във всички случаи, при които граматическият признак се експлицира от една морфема. Например лице при глаголите (*рисувам*, *рисуваШ*, *рисува*); число при имената (*стол* : *столОВЕ*). Бихме добавили, че в тези случаи обикновено е налице напълно „непрозрачен“ знак (по терминологията на Ф. дьо Сосюр – Дьо Сосюр/De Saussure 1992). Непрозрачността на езиковия знак е белег за най-висока степен на граматикализация – с уговорката, че понякога „непрозрачността“ е спорна. Критерий ще бъде филологически неизкушеният говорещ, който няма или не проявява т.нар. етимологичен рефлекс, т.е. дори и при наличие на етимологически познания, те са със случаен характер и езиковият носител не се съобразява с тях в процеса на деловата комуникация.

Понякога, дори при висока степен на граматикализация, морфемата формален показател носи „етимологически следи“, „подсеца“ за изначалната си семантика и функции. Така е с определителния член в новобългарски. Той нерядко проявява синонимна тенденция спрямо изконното словосъчетание (*женаТА* : *ТАЗИ жена*) не само защото в някои диалекти все още има *та̀ женà*, но и защото семантичната близост и в съвременния език изключва морфологично членуване в словосъчетания с показателно местоимение от типа *тази жена* (срв. **тазиТА жена*) и *онази жена* (срв. **оназиТА жена*). Още повече членуването пази известна дистанция от другите граматически и словообразователни морфемни, свойствени на лексемата (срв. напр. преобразуването на крайната наставка *-а* в чужди по произход думи, чрез която те се приобщават към българските съществителни от женски род и която губи йотацията при поява на следваща морфема, но с изключение на членна морфема: *зодия* > *зодиак*, *зодиакален*, но *зодия* > *зодияТА*). Въпреки тези факти обаче, словосъчетанието с показателно местоимение и членуваната форма определено имат различна семантика и функционалност (вж. напр. анализа, който прави Ив. Гълъбов на съобщенията *Човекът* *уби баща ми* и *Този човек* *уби баща ми*, второто от които е по-скоро с контрастивна семантика (този, а не онзи/онези) (Гълъбов/Galabov 1962, 290), а и разсъжденията на Ю. Трифонов по тези въпроси (Трифонов/Trifonov 1931, 25–26).

4. Граматическият признак представлява комбинация от два други признака и се изразява съответно от двете съответстващи им морфемни в маркираните грамемни на глаголната категория таксис. Таксисът е категория, основаваща се на формално-семантичната опозиция *относителност* : *неотносителност* и маркираната грамема, която Ив. Куцаров например нарича *зависим таксис*, експлицира *относителност* (Куцаров/Kutsarov 2008, 255) (т.е. = отнесеност, връзка със, ориентация към минал ориентационен момент).

Според нас „отнесеността, ориентацията към момент в миналото“ се изразява от два признака. Единият е присъщ на имперфектната тематична гласна *-E/-A/A-*, която изразява продължителност, процесуалност, *континуативност* (терминът е зает от М. Янакиев – Янакиев/Yanakiiev 1976, 230–251). Другият е *свидетелственост*, изразяван от морфемите *-X/Ш-*. Така комбинацията от тях изразява семантиката *освидетелстван процес в миналото*. Всеки един от двата семантични признака експлицира друга семантика, макар и близка с таксисната, но все пак не нея. Така например ятовата морфема фигурира и в преизказаните форми, но те невинаги са относителни, могат да бъдат и презентни или футурумни корелати: срв. *Той чете на английски и художествена литература : Той четЯл на английски и художествена литература; Той носи очила от три години : Той носЕл очила от три години; Той ще дойде на това представление : Той щЯл да дойде на това представление* и т.н. Наред с това с *-X-* морфема е маркиран и аористът, но той не е относителен. Следователно само една от двете морфемни не е маркер за *относителност*, а само двете заедно могат да сигнализират за този признак.

Според нашето виждане за таксиса, той има две, еквиполентно противоположени маркирани грамемни. Освен описания свидетелски таксис, *относителност* с несвидетелски характер се експлицира и от т.нар. умозаключителни форми. Тази „несвидетелственост“ има маркиран характер, т.е. тя е модифицирана по-скоро като дистанциране на говорещия от реферираните събития, защото той ги вербализира в нова комуникативна ситуация. Дори в някои случаи говорещото лице може да е участвало в реферираната ситуация като несъзнателен деятел (в случаи на опиване, полузаспалост и др. под.), а даже и като съзнателен, но винаги оценява отразяваните събития в нова комуникативна ситуация. Затова за втората маркирана таксисна грамема ни се струва подходящ терминът *дистантен таксис*. Тоест маркираните таксисни грамемни са две – *свидетелски* и *дистантен таксис* (подробности по тази мотивировка вж. у Маровска/Marovska 2000; 2013, 246–331). Формален показател на *дистантния таксис* е морфемната комбинация от имперфектната морфема, която е налице и при свидетелския таксис, но вместо морфема *-X/Ш-*, се появява *Л-* морфема от минало деятелно причастие и форма на спомагателния глагол *съм*, т.е. комбинацията *-E/-A/A- +...Л Е (четЯЛ Е; вървЯЛ Е; настоявАЛ Е)*. Така че независимо дали приемаме таксиса като дву-, или триграмемна морфологична категория, неговите маркирани грамемни са образец за този тип формализация на семантическия признак, при която се съчетават две морфемни във функцията на единен формален показател.

5. Следваща разновидност на граматикализацията в българския език наблюдаваме при функционирането и свързаната с него „граматическа плодovitост“ на перфектните форми. Перфектът е със специфична семантика, поради присъщата ѝ двузначност. Перфектната форма би могла да се употреби в свързаната реч с контекстов акцент върху „резултатността“ си, върху последствията от осъществено вече глаголно действие, които се осмислят като новонастъпило състояние на глаголно лице вследствие от предходно действие. В езиците, в които има запазена перфектна парадигма, както е и българският, семантиката на **състояние** се нарича *резултативност*; *придобит опит* за

реализиране на действие вследствие от осъществяването му; *перфектност*. В контекст обаче, който акцентира върху самия факт на действието, перфектните форми могат да експлицират и действие – процесуалност, *континуативност*. Тъй като обаче в българския език глаголните форми са или *свидетелски* (-X/Ш-формите), или ирелевантни откъм *свидетелственост* (тези от т.нар. независим таксис – сегашни, бъдещи, перфектни и за футурум екзактум), перфектовидните форми за действие се осъзнават като маркирани с несвидетелственост, за която, за да избегнем отрицателната дума „несвидетелственост“ като наименование на маркирана грамема, ние избираме положителния термин *дистантност*. Може да онагледим казаното по следния начин:

Състояние (*результативност*): *писал е*;
 Перфект {
 Действие процес (*дистантност* и *преизказност*): *пишел е*,
бил е писал; *пишел*, *бил писал*.

Именно заради необходимостта да се *корелират* по признака *свидетелственост*, всички останали свидетелски форми в български също се подлагат на формообразователната процедура на перфекта – както аористните и имперфектните, така и останалите свидетелски форми (при „перфективизирането“ именно свидетелската морфема се заменя от ...Л Е):

писаХ, писа – писаЛ СЪМ, писаЛ Е;

пишеХ, пишеШе – пишеЛ СЪМ, пишеЛ Е;

За време (*следходност*):

ще пише – цяЛ Е да пише;

За време (*следходност*) и за таксис (*относителност*):

щеШе да пише – цяЛ Е да пише;

За перфект (*результативност*) и таксис (*относителност*):

беШе писал – биЛ Е писал

За време (*следходност*), таксис (*относителност*) и перфект (*результативност*):

щеШе да е писал – цяЛ Е да е писал.

Несвидетелска по същество е и възможността да се вербализира глаголният факт на базата на чужда информация за него, на вторична информация за действието или резултата от действието. Такова е семантичното съдържание на преизказаните форми в български, които се образуват също чрез перфективизиране на свидетелските, но за да се различават от дистантните, спомагателният глагол в трето лице се пропуска (*пишеше – пишел*; *щеше да пише – цял да пише* и т.н.). Всъщност, функцията на спомагателния глагол в случая е да бъде и формален показател за лице и число, тъй като формата от спрегания глагол, причастието, е нелична. Експлицирането на граматическите признаци лице и число в случая е на двата възможни принципа – с маркираност на 3 л. ед. и мн.ч. (*писал СЪМ, писал СИ, писал Е ... писали СА*) или пък с немаркираност на третата форма (*писал СЪМ, писал СИ, писал Ø... писали Ø*). Формалното различие е само третолично, но преизказаните форми се употребяват предимно в трето лице, така че и при сравнително рядката употребата на

първо- и второличните форми не се наблюдават омонимни проблеми заради компенсирани от контекста.

Така от формата на перфекта и нейните семантико-функционални своеобразия в съвременния български език се формират 3 парадигми:

А) на същинската резултативна (перфектна) грамема – с основна форма *писал е*;

Б) на дистантната таксисна грамема – с основна форма *пишел е*;

В) на преизказаната грамема – с основна форма *пишел*.

6. Аористът и темпоралните му функции в съвременния български език са поредната изключително интересна разновидност на процеса граматикализация. Общоприето е мнението, че в старобългарския език аористните форми са били темпорални и разграничението между тяхната семантика и имперфектната е имало цел, близкородствена с аспектуалната диференциация⁷. Същевременно формалните различия между двете форми са като че и много тясно свързани с тенденцията имперфектната основа да изразява *континуативност*, за разлика от аористната. Което означава, че имперфектът е бил в граматикализация за изразяването на *относителност*, тъй като, паралелно на описания развой, морфемите *-х/и-* се специализират за изразяване на *свидетелственост*. Комбинацията между *континуативност* + *свидетелственост* експлицира таксисната семантика *относителност* (евент. *свидетелска относителност*). Аористът не се освобождава обаче от *свидетелствеността*, но е изолиран в системата на глаголните форми, тъй като единствено той остава ирелевантен спрямо *континуативността*. Тя е специфична за имперфектните и евентуално за презенсните основи, ако се приеме, че те са различни една от друга. От съвременен гледище морфемната структура на аористните форми е интересна, тъй като е в голяма степен граматично дефективна.

Аористните форми съдържат инфинитивна основа, *-х-*морфема и показатели за лице в множествено число. Второ- и третоличните форми за единствено число, а те са с висока фреквентност, фактически са „чисти“ инфинитивни основи, не съдържат каквито и да било други граматически морфемни. Това означава, че в смислово отношение аористната основа е единствено показател за глаголно действие, представено граматически неопределено; действие

⁷ Едва ли може да сме сигурни в правотата на тези констатации, тъй като глаголната, респ. и темпоралната, система, реализирана в старобългарските паметници, не е изследвана системно-структурно (с изключение на някои анализи на А.-М. Тотоманова), а само традиционно описателно. Твърде вероятно е старобългарската ситуация около граматикализирането на глаголните признаци да е доста сходна с новобългарската, но за да може да се твърди със сигурност това, е необходимо задълбочено и аналитично проследяване на езиковата ситуация в старобългарската фаза. При това трябва да се има предвид, че картината, която може да се наблюдава в текстовете на старите паметници, до голяма степен е повлияна от преводната им специфика и съотв. от старогръцката граматика, а става въпрос за явления, които нерядко се оказват характерни за народните говори и затова – съзнателно избягвани при преводите с цел да се съхрани култовият характер на речта и разграничаването ѝ от народните „просторечия“. На тези проблеми сме обръщали внимание и при други поводи (вж. напр. Маровска/Marovska 2006, 39–50).

като активен признак и без следи от процесуалност, акционност, без морфеми, сигнализиращи за развитие или позициониране във времето. Аористните основи, или старите инфинитивни основи, и в съвременния език са словообразователен компонент за образуване на думи, назоваващи непроцесуални феномени на базата на глаголни факти от типа на отглаголни съществителни, *nomina agentis* на *-тел* и т.н.

Наред с казаното, темпоралната система в съвременния език остава без форма за *предходност*. Богатата на граматически форми претеритална система на старобългарския език се трансформира заради граматикализацията в две нови категории: имперфектът се специализира за експлициране на *относителност* и формира таксисната парадигма, а перфектът, който също би могъл да изразява *предходност* (така става в другите славянски езици), съхранява семантиката си на състояние резултат и се превръща в основната форма на три парадигми – на същинския *резултатив* (или перфект), на дистантния таксис и на *преизказността*. Темпоралният признак *предходност* остава без специална форма и затова в парадигмата на времето се включва „останалият свободен“ аорист. Той „се наема“ с тази темпорална функция, според нас, запазвайки своеобразието си и съществената отлика от презенса и футурума, защото не изразява процесуалност, или *континуативност*, експлицира *свидетелственост*, признаци, спрямо които сегашно и бъдеще са ирелевантни; продължава да бъде основната повествователна грамема, изразявайки *завършеност*⁸, а оттам – и последователност. Аористът се различава морфологично от останалите времена по своята основа, или тематична гласна, затова в съвременната граматика се приема, че тя е граматикализиращият знак за *предходност* (вж. напр. Куцаров/Kutsarov 2007, 244–246).

Особеностите на процеса на граматикализация могат да продължат и с анализирането на формирането на бъдещите форми и свеждането на глаголите *искам*, *няма* и, по-рядко, или дискусивно, *има* до граматически частици, паралелно с унифицирането на семантиката им (по тези въпроси вж. и статията на Р. Ницолова – Ницолова/Nitsolova 2012, 50–58). Специфична граматикализация са и еднотипните модални парадигми, образувани с *дано* (*да*), *нека* (*да*), *ще* (*да*), специализирани за изразяване на *оптативност*, *императивност* и *предположителност* и съответните им степени на експресивност и оценъчност. Всички те, а вероятно и доста други, са доказателство, че процесите на граматикализация са както сред най-активно проучваните, така и сред най-перспективните в познавателно отношение проблеми и занаят.

⁸ Тъй като е немаркиран с *континуативност*, „незавършеност“, а същевременно е противопоставен на изразяващите този признак континуативи – презенс и футурум.

Литература

- Бондарко 1976:** Бондарко, А. В. *Теория морфологических категорий*. Ленинград: Наука, 1976.
- Бондарко 1987:** Бондарко, А. В. *Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. Временная локализованность. Таксис*. Ленинград: Наука, 1987.
- Буров 2004:** Буров, Ст. *Познанието в езика на българите*. Велико Търново: Фабер, 2004.
- Гъльбов 1962:** Гъльбов, Ив. *Проблемът за члена в български и румънски*. София: Издателство на БАН, 1962.
- Дуриданов 1978:** Дуриданов, Ив. За логическата основа на граматическите категории. – В: *Помагало по българска морфология. Глагол*. Под ред. на П. Пашов, Р. Ницолова. София: Наука и изкуство, 1978, 23–35.
- Дьо Сосюр 1916:** Дьо Сосюр, Ф. *Курс по обща лингвистика*. София: Наука и изкуство, 1992.
- Куцаров 1985:** Куцаров, Ив. *Очерк по функционално-семантична граматика на българския език*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 1985.
- Куцаров 1994:** Куцаров, Ив. *Едно екзотично наклонение на българския глагол*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1994.
- Куцаров 1998:** Бояджиев, Т., Ив. Куцаров, Й. Пенчев. *Съвременен български език*. София: „Изток–Запад“, 1998.
- Куцаров 2007:** Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Лазарова 2002:** Лазарова, М. Биаспектуални и видово асиметрични глаголи – критерии за различаване. – В: *Езикът – история и съвременност*. Под ред. на Е. Добрева и др. Шумен: Университетско издателство „Еп. Константин Преславски“, 2002, 85–90.
- Маровска 2000:** Маровска, В. За категорията таксис в съвременния български език. – В: *Едно поколение български езиковеди*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2000, 108–115.
- Маровска 2006:** Маровска, В. Темпоралната система на старобългарския и новобългарския език и научната ѝ интерпретация. – В: *По сладку оучителю (Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Пеньо Пенев)*. Под ред. на Хр. Тончева. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2006, 39–50.
- Маровска 2013:** Маровска, В. *Референция и рефериране в света на езика*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2013.
- Маслов 1955:** Маслов, Ю. С. О своеобразии морфологической системы глагольного вида в современном болгарском языке. – В: *Краткие сообщения Института славяноведения*. Москва, 1955, 15, 28–47.
- Маслов 1959:** Маслов, Ю. С. Глагольный вид в современном болгарском литературном языке. – В: *Вопросы грамматики болгарского литературного языка*. Москва: Институт славяноведения РАН, 1959, 43–55.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Ницолова 2012:** Ницолова, Р. За формалните промени при граматикализацията. – В: *Езикът на времето. Сборник с доклади по случай 70-годишния юбилей на проф. д.ф.н. Ив. Куцаров*. Под ред. на В. Маровска, Кр. Чакърлова, К. Куцаров,

М. Павлова. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2012, 50–58.

- Трифонов 1931:** Трифонов, Ю. Към историята на членните форми в българския език. – В: *Македонски преглед*, 7. София: Македонски научен институт, 1931, 1, 7–26.
- Шамрай 1989:** Шамрай, Т. *Членувани и нечленувани имена в българския език*. София: Народна просвета, 1989.
- Янакиев 1962–76:** Янакиев, М. За грамемите, наричани в българската граматика „сегашно време“ и „бъдеще време“. – В: *Помагало по българска морфология. Глагол*. Под ред. на П. Пашов, Р. Ницолова. София: Наука и изкуство, 1976, 230–251.

References

- Bondarko 1976:** Bondarko, A. V. *Teoriya morfoloģicheskih kategorij* [A Theory of Morphological Categories.]. Leningrad: Nauka, 1976.
- Bondarko 1987:** Bondarko, A. V. *Teoriia funkcional'noj grammatiki. Temporal'nost'. Modal'nost'. Vremennaja lokalizovannost'. Taksis* [A Theory of Functional Grammar. Temporality. Modality. Temporary Localization. Taxis]. Leningrad: Nauka, 1987.
- Burov 2004:** Burov, St. *Poznanieto v ezika na balgarite* [Knowledge in the Language of Bulgarians]. Veliko Tarnovo: Faber, 2004.
- Galabov 1962:** Galabov, Iv. *Problemat za chlena v balgarski i rumanski* [On the Issue of the Article in Bulgarian and Romanian]. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1962.
- Duridanov 1978:** Duridanov, Iv. Za logicheskata osnova na gramaticheskite kategorii [On the logical base of the grammatical categories]. – In: *Pomagalo po balgarska morfoloģiya. Glagol*. Ed. by P. Pashov, R. Nitsolova. Sofia: Nauka i izkustvo, 1978, 23–35.
- De Saussure 1992:** De Sossyur, F. *Kurs po obshta lingvistika* [A Course in General Linguistics]. Sofia: Nauka i izkustvo, 1992 (1916).
- Kutsarov 1985:** Kutsarov, Iv. *Ocherk po funkcionalno-semantichna gramatika na balgarskiya ezik* [An Essay on Functional-semantic Grammar of the Bulgarian Language]. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarski“, 1985.
- Kutsarov 1994:** Kutsarov, Iv. *Edno ekzotichno naklonenie na balgarskiya glagol* [An Exotic Mood of the Bulgarian Verb]. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 1994.
- Kutsarov 1998:** Boyadzhiev, T., Iv. Kutsarov, Y. Penchev. *Savramenen balgarski ezik* [The Contemporary Bulgarian Language]. Sofia: Izdatelstvo „Iztok–Zapad“, 1998.
- Kutsarov 2007:** Kutsarov, Iv. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfoloģiya* [A Theoretical Grammar of the Bulgarian Language. Morphology]. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarski“, 2007.
- Lazarova 2002:** Lazarova, M. Biaspektualni i vidovo asimetriчни glagoli – kriterii za razlichavane [Biaspectual and aspectually asymmetric verbs – criteria for differentiation]. – In: *Ezikat – istoriya i savremennost*. Ed. by E. Dobрева. Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Ep. Konstantin Preslavski“, 2002, 85–90.
- Marovska 2000:** Marovska, V. Za kategoriyata taksis v savremenniya balgarski ezik [On the category of taxis in the contemporary Bulgarian language]. – In: *Edno pokolenie balgarski ezikovedi*. Ed. by Y. Tisheva, G. Kolev. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2000, 108–115.
- Marovska 2006:** Marovska, V. Temporalnata sistema na starobalgarskiya i novobalgarskiya ezik i nauchnata y interpretatsiya [The temporal system of Old Bulgarian and Modern Bulgarian and its scientific interpretation]. – In: *Po sl'dou ouchitelyu (Yubileen*

- sbornik v chest na 60-godishninata na dots.d-r Penyo Penev*). Ed. by Hr. Toncheva. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarski“, 2006, 39–50.
- Marovska 2013:** Marovska, V. *Referentsiya i referirane v sveta na ezika* [Reference and Peer Review in the World of Language]. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarski“, 2013.
- Maslov 1955:** Maslov, Yu. O svoeobrazii morfologicheskoy sistemy glagol'nogo vida v sovremennom bolgarskom jazyke [On the specificity of the morphological system of aspect in the contemporary Bulgarian language]. – In: *Kratkie soobshchenija Instituta slavjanovedenija*. Moskva: AN SSSR, 1955, 15, 28–47.
- Maslov 1959:** Maslov, Yu. Glagol'nyj vid v sovremennom bolgarskom literaturnom jazyke [Verb's aspect in the contemporary Bulgarian literary language]. – In: *Voprosy grammatiki bolgarskogo literaturnogo jazyka*. Moskva: Institut slavjanovedenija RAN, 1959, 43–55.
- Nitsolova 2008:** Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya* [Bulgarian Grammar. Morphology]. Sofiya: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2008.
- Nitsolova 2012:** Nitsolova, R. Za formalnite promeni pri gramatikalizatsiyata [On the changes in form in grammaticalization]. – In: *Ezikat na vremeto. Sbornik s dokladi po sluchay 70-godishniniya yubiley na prof. d.f.n. Iv. Kutsarov*. Ed. by V. Marovska, Kr. Chakarova, K. Kutsarov, M. Pavlova. Plovdiv: Izdatelstvo na PU „Paisiy Hilendarski“, 2012, 50–58.
- Trifonov 1931:** Trifonov, Yu. Kam istoriyata na chlennite formi v balgarskiya ezik [On the history of the article in the Bulgarian language]. – *Makedonski pregled*. Sofia: Makedonski nauchen institut, 1931, 1, 7–26.
- Shamray 1989:** Shamray, T. *Chlenuvani i nechlenuvani imena v balgarskiya ezik*. [Nouns with and without Definite Article in Bulgarian]. Sofia: Narodna prosveta, 1989.
- Yanakiev 1962–76:** Yanakiev, M. Za gramemite, narichani v balgarskata gramatika „segashno vreme“ I „badeshte vreme“ [On the grammemes called ‘present tense’ and ‘past tense’ in the Bulgarian grammar]. – In: *Pomagalo po balgarska morfologiya. Glagol*. Ed. by P. Pashov, R. Nitsolova. Sofia: Nauka i izkustvo, 1978, 230–251.

Проф. д.ф.н. Вера Маровска
Катедра по български език
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
ул. „Цар Асен“ № 24
4000 Пловдив
vmarovska@uni-plovdiv.bg

Prof. Vera Marovska, DSc
Department of Bulgarian Language
The Paisiy Hilendarski University of Plovdiv
24 Tsar Assen Str.
4000 Plovdiv, Bulgaria
vmarovska@uni-plovdiv.bg